ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

YEREVAN STATE UNIVERSITY
FACULTY OF HISTORY

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА

АРМЕНОВЕДЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

HISTORY AND CULTURE

JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES

№ 2

ԵՐԵՎԱՆ - ЕРЕВАН - YEREVAN
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕГУ, YSU PRESS
2019

Հրատարակվում է Երևանի պետական համալսարանի
Պատմության ֆակուլտետի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Նախագահ (գլխավոր խմբագիր)՝ պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ. **Էդիկ Մինասյան**
Խմբագրական խորհուրդ՝
Արամ Սիմոնյան (ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ, պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Աշոտ Մելքոնյան** (ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Արտակ Մովսիսյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆեսոր), **Ալբերտ Ստեփանյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Հայկ Ավետիսյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Հայրապետ Մարգարյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Լևոն Չուգասզյան** (արվեստագիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Համլետ Պետրոսյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Արման Եղիազարյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., դոց.), **Իգիթ Ղարիբյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Հենրիկ Աբրահամյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Հայկազ Հովհաննիսյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Աշոտ Ներսիսյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Աշոտ Հայրունի** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Վալերի Թունյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Վանիկ Վիրաբյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Ռաֆիկ Նահապետյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Հակոբ Հարությունյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., դոց.), **Հովիկ Գրիգորյան** (պատմ. գիտ. թեկն., դոց.), **Մխիթար Գաբրիելյան** (պատմ. գիտ. թեկն., դոց.), **Էդգար Հովհաննիսյան** (պատմ. գիտ. թեկն., դոց.):

Председатель (главный редактор) - докт. ист. наук, проф. **Эдик Минасян**
Редакционная коллегия:
Арам Симонян (директор Института Арменоведческих исследований ЕГУ, членкор. АН РА, докт. ист. наук, проф.), **Ашот Мелконян** (академик АН РА, докт. ист. наук, проф.), **Артак Мовсисян** (докт. ист. наук, проф.), **Альберт Степанян** (докт. ист. наук, проф.), **Айк Аветисян** (докт. ист. наук, проф.), **Айрапет Маргарян** (докт. ист. наук, проф.), **Левон Чугасзян** (докт. искусствовед. наук, проф.), **Гамлет Петросян** (докт. ист. наук, проф.), **Арман Егиазарян** (докт. ист. наук, доц.), **Игит Гарибян** (докт. ист. наук, проф.), **Генрих Абраамян** (докт. ист. наук, проф.), **Айказ Оганесян** (докт. ист. наук, проф.), **Ашот Нерсесян** (докт. ист. наук, проф.), **Ашот Айруни** (докт. ист. наук, проф.), **Валерий Тунян** (докт. ист. наук, проф.), **Ваник Вирабян** (докт. ист. наук, проф.), **Рафик Наапетян** (докт. ист. наук, проф.), **Акоб Арутюнян** (докт. ист. наук, доц.), **Овик Григорян** (канд. ист. наук, доц.), **Мхитар Габриелян** (канд. ист. наук, доц.), **Эдгар Оганнисян** (канд. ист. наук, доц.).

Chairman (Editor-in-Chief) - Doctor of Sciences, prof. **Edik Minasyan**
Editorial Board:
Aram Simonyan (Director of YSU Institute for Armenian Studies, Corresp. member of NAS RA, Doctor of Sciences, prof.), **Ashot Melkonyan** (Academician of NAS RA, Doctor of Sciences, prof.), **Artak Movsisyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Albert Stepanyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Hayk Avetisyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Hairapet Margaryan** (Doctor of Sciences, prof.), **Levon Chugaszyan** (Doctor of Arts, prof.), **Hamlet Petrosyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Arman Yeghiazaryan** (Doctor of Sciences), **Igit Gharibyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Henrik Abrahamyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Haikaz Hovhannisyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Ashot Nersisyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Asot Hayruni** (Doctor of Sciences, prof.), **Valeri Tunyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Vanik Virabyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Rafik Nahapetyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Hakob Harutunyan** (Doctor of Sciences), **Hovik Grigoryan** (PhD of History, associate professor), **Mkhitar Gabrielyan** (PhD of History, associate professor), **Edgar Hovhannisyan** (PhD of History, associate professor).

ISSN 1829-2771

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ИСТОРИЯ / HISTORY

Հովհաննես Խորիկյան, ՍԱՏՐԱՊԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ 6
Оганнес Хорикян, К ВОПРОСУ О ЦЕНТРЕ САТРАПСКОЙ АРМЕНИИ
Hovhannes Khorikyan, ON THE ISSUE OF THE CENTRE OF SATRAPIC ARMENIA
Արտակ Մովսիսյան, Լիաննա Կարապետյան, ԾՈՓՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԸՆԴԳՐԿՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ 14
Артак Мовсисян, Лианна Карапетян, О ПРОБЛЕМАХ ХРОНОЛОГИЧЕСКИХ И ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ГРАНИЦ ЦАРСТВА СОФЕНЫ
Artak Movsisyan, Lianna Karapetyan, ON THE PROBLEMS OF THE CHRONOLOGICAL AND TERRITORIAL BORDERS OF THE KINGDOM OF SOPHENE
Արգիշտի Վարդանյան, ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ ՏՈՀՄԸ ՏՐԴԱՏ ՄԵԾ ԵՎ ԽՈՍՐՈՎ ԿՈՏԱԿ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ՕՐՈՔ 24
Аргишти Варданян, РОД МАМИКОНЯНОВ ВО ВРЕМЯ ПРАВЛЕНИЯ АРШАКИДОВ ТРДАТА ВЕЛИКОГО И ХОСРОВА КОТАКА
Argishti Vardanyan, THE HOUSE OF MAMIKONYANS DURING THE REIGN OF TRDAT THE GREAT AND KHOSROV KOTAK
Дмитрий Димидюк, ХОЛОДНОЕ ОРУЖИЕ В АРМЯНСКИХ ХРОНИКАХ ЭПОХИ БАГРАТИДОВ (КОНЕЦ IX- СЕРЕДИНА XI ВВ.): ТЕРМИНОЛОГИЯ ВОПРОСА 33
Դմիտրի Դիմիդյուկ, ՍԱՌԸ ԶԵՆՔԵՐԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ (IX Դ. ՎԵՐՋ-XI Դ.). ՀԱՐՑԻ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
Dmytro Dymydyuk, BLADE WEAPONS IN THE MEDIEVAL ARMENIAN CHRONICLES OF THE BAGRATID ERA (END OF 9TH - MIDDLE OF 11TH CENTURIES): THE PROBLEM OF TERMINOLOGY
Դավիթ Թինոյան, ԿԻԼԻԿԻՈ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵԹՈՒՄ Բ-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ 48
Давит Тиноян, АРМЯНСКИЙ КАТОЛИКОСАТ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ ПРАВЛЕНИЯ ХЕТУМА II
Davit Tinoyan, THE ARMENIAN CATHOLICOSATE IN THE FIRST HALF OF THE RULE OF HETUM II
Դիանա Հայրապետյան, ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՖՈՒԹՈՒՎՎԱԹԻ ԵՎ ԱԽԻԱԿԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ԱՐՀԵՍՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ԻՍԼԱՄԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ (XIII-XV ԴԴ.) 55
Диана Айрапетян, РОЛЬ ОТТОМАНСКОГО ФУТУВВАТА И АХИЙСКОГО БРАТСТВА В ИСЛАМИЗАЦИИ АРМЯНСКИХ РЕМЕСЛЕННИКОВ (XIII-XV ВЕКА)
Diana Hayrapetyan, THE ROLE OF OTTOMAN FUTUWWA AND AKHI BROTHERHOOD IN THE PROCESS OF ISLAMIZATION OF ARMENIAN CRAFTSMEN (XIII-XV CC)
Ֆելիքս Մովսիսյան, XIX Դ. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՄԱՍՈՆ ՍԵՐՈՎԲԵ ԱԶՆԱՎՈՒՐԸ 63
Феликс Мовсисян, ВЫДАЮЩИЙСЯ ЗАПАДНОАРМЯНСКИЙ МАСОН XIX ВЕКА СЕРОВБЕ АЗНАВУР
Felix Movsisyan, FAMOUS WESTERN ARMENIAN MASON OF THE 19TH CENTURY SEROVBE AZNAVOUR
Հովիկ Գրիգորյան, ՀՅԴ ՑՈՒՑԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՆԺՈՒՅԳԻ ԳՈՐԾ»-Ի ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒԼՈՒՄ (1904 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ - 1905 Թ. ՄԱՐՏ) 77
Овик Григорян, ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОТВЕТСТВЕННОГО УКАЗЫВАЮЩЕГО КОНСТАНТИНОПОЛЬСКОГО ОРГАНА АРФ ДАШНАКЦУТЮН НА ПЕРВОМ ЭТАПЕ ПОДГОТОВКИ «ДЕЛА КОНЬЯ» (СЕНТЯБРЬ 1904 Г. - МАРТ 1905 Г.)

Hovik Grigoryan, THE ACTIVITY OF ARMENIAN REVOLUTIONARY FEDERATION'S (ARF-DASHNAKTSUTYUN) CONSTANTINOPLE'S INDICATIVE ORGANIZATION IN THE FIRST STAGE OF PREPARATION OF "THE CASE OF NZHUYK" (SEPTEMBER, 1904 - MARCH, 1905)
Վանիկ Վիրաբյան, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՀԱՄԱՐ ԶԵՆՔ-ԶԻՆԱՄԹԵՐՔԻ ՀԱՅԹԱՅԹՈՒՄԸ 1918-1920 ԹԹ. 95
Ваник Вирабян, ПОИСК ОРУЖИЯ ДЛЯ АРМЯНСКОЙ АРМИИ В 1918-1920 ГГ
Vanik Virabyan, THE AMMUNITION PROCURANCE OF THE ARMENIAN ARMY (1918-1920)
Հովիկ Գրիգորյան, Վահագն Հակոբյան, ՈՒՐՎԱԳԾԵՐ ԴԱՎԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ 108
Овик Григорян, Ваагн Акопян, ОЧЕРКИ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДАВИДА АНАНУНА
Hovik Grigoryan, Vahagn Hakobyan, NOTES ON DAVID ANANUN'S LIFE AND ACTIVITY
Արամ Սիմոնյան, Ալեքսանդր Սաֆարյան, ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ՊԱՏՄԱԲԱՆՆԵՐԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ 129
Арам Симонян, Александр Сафарян, ИЗ ИСТОРИИ ОЦЕНКИ ИДЕОЛОГИИ ТЮРКИЗМА В ТРУДАХ ИСТОРИКОВ АРМЕНИИ
Aram Simonyan, Safaryan Alexander, ON THE IDEOLOGY OF TÜRKÇÜLÜK IN THE WORKS OF ARMENIAN HISTORIANS
Валерий Тунян, ФЕЙК-НЬЮС ПРОПАГАНДЫ ТУРЦИИ И АЗЕРБАЙДЖАНА 137
Վալերի Թունյան, ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ և ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՔԱՐՈԶՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՂԾ ԼՈՒՐԵՐԸ
Valery Tunyan, FAKE NEWS OF TURKEY AND AZERBAIJAN PROPAGANDA

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ / ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Հայկ Ավետիսյան, Արսեն Բոբոխյան, Արտակ Գնունի, Լևոն Մկրտչյան, Նատալյա Ավետիսյան, ԹԱՂՄԱՆ ԾԵՍԻ ԻՐԱՎԻՃԱԿԱՅԻՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁ 145
Гайк Аветисян, Арсен Бобохян, Артак Гнуни, Левон Мкртчян, Наталья Аветисян, ОПЫТ СИТУАЦИОННОГО АНАЛИЗА ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА
Hayk Avetisyan, Arsen Bobokhyan, Artak Gnuni, Levon Mkrtchyan, Natalya Avetisyan, THE EXPERIENCE OF SITUATIONAL ANALYSIS OF THE FUNERAL RITE
Ռաֆիկ Նահապետյան, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՐԱՆԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ 158
Рафик Наапетян, ОБ ЭТНОГРАФИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ АРМЯНСКОГО НАРОДНОГО ТРАДИЦИОННОГО ЖИЛИЩА
Rafik Nahapetyan, ON THE ETHNOGRAPHIC STUDY OF THE ARMENIAN NATIONAL TRADITIONAL APARTMENT

ԱՐՎԵՍՏ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
ИСКУССТВО И КУЛЬТУРА / ART AND CULTURE

Արթուր Հովհաննիսյան, ԽՈՐԵՆ ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒԹՅԱՆԻ ԳՐԱՖԻԿԱՆ 166
Артур Ованнисян, ГРАФИКА ХОРЕНА ТЕР-АРУТЯНА
Arthur Hovhannisyan, KHOREN-DER HARUTYAN'S GRAPHIC

ՍՓՅՈՒՌՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ДИАСПОРАВЕДЕНИЕ / DIASPORA STUDIES

Էդիկ Մինասյան, Լևոն Բատիև, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԴՈՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐԸ 1991-2019 ԹԹ. 174
Эдик Минасян, Левон Батиев, ОТНОШЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ С АРМЯНСКОЙ ОБЩИНОЙ ДОНА В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ СФЕРЕ В 1991-2019 гг.

Edik Minasyan, Levon Batiev, RELATIONS OF THE 3rd REPUBLIC OF ARMENIA WITH ARMENIAN COMMUNITY OF DON IN SOCIAL-POLITICAL AND CULTURAL SPHERES IN 1991-2019
Արման Եղիազարյան, Ալիկ Ղարիբյան, Դիանա Դավթյան, ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ 191
Арман Егиазарян, Алик Гарибян, Дианна Давтян, ПРОБЛЕМЫ ИДЕНТИЧНОСТИ АРМЯНСКОЙ МОЛОДЕЖИ МОСКВЫ
Arman Yeghiazaryan, Alik Gharibyan, Dianna Davtyan, ISSUES OF IDENTITY OF MOSCOW ARMENIAN YOUTH
Հովհաննես Ալեքսանյան, ՀԱՅԱԶԳԻ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ-ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԸ ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՅԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 200
Ованнес Алексанян, АРМЯНЕ-ПАРТИЙНО-ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ДЕЯТЕЛИ В СОВЕТСКИХ РЕСПУБЛИКАХ СРЕДНЕЙ АЗИИ
Hovhannes Aleksanyan, ARMENIANS-PARTY-STATE LEADERS IN THE SOVIET REPUBLICS OF CENTRAL ASIA

ԲՆԱԳՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАНИЕ РУКОПИСЕЙ / PUBLICATION OF MANUSCRIPTS

Հայկազ Հովհաննիսյան, ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐՅԱՆՑԻ ՏԵՍԼԱԿԱՆԸ 206
Айказ Оганесян, ВИДЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ СТЕПАНОСА НАЗАРЯНЦА
Haikaz Hovhannisyan. VISION OF STEPANOS NAZARYANTS ABOUT NATIONAL EDUCATION

ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԵԹՈԴԱԿԱՆ
УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ / EDUCATIONAL-METHODOLOGICAL

Լևոն Հովսեփյան, ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՆՎՏԱՆԳԱՅԻՆ ԵՎ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ ՈՒՂԵՆԻՇՆԵՐԸ 214
Левон Овсепян, ОСОБЕННОСТИ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ ПОЛИТИКИ В СФЕРЕ БЕЗОПАСНОСТИ И ОБОРОНЫ ТУРЦИИ
Levon Hovsepyan, THE SPECIFICS AND METHODOLOGY OF TEACHING TURKEY'S SECURITY AND DEFENSE POLICY

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ
РЕЦЕНЗИЯ / REVIEW

Փայլակ Ենգոյան, էդիկ Մինասյան, «Երևանի պետական համալսարանն ուհամալսարանականները Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941-1945 թթ.»), Եր., ԵՊՀ հրատ., 2019, 586 էջ + 48 ներդիր: 222

ՄԵՐ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐՆԵՐԸ 224

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 226
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS 228

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ 230
NOTICE FOR THE AUTHORS

Հովհաննես Խորիկյան

ՍԱՏՐԱՊԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Բանալի բառեր. Սատրապական Հայաստան, սատրապական կենտրոն, Վան, էրեբունի, Արմավիր, ապադանա, Դարեհ Ա, Քսերքսես, Վանի արձանագրություն, Երվանդունիներ:

Մուտք

Աքեմենյան տիրապետության դարաշրջանում Սատրապական Հայաստանի կենտրոնի հարցը շարունակում է առ այսօր վիճահարույց մնալ, հատկապես, եթե նկատի ունենանք, որ մինչև XX դ. վերջը, ըստ առավել ընդունված տեսակետի, Հայկական լեռնաշխարհի տարածքը Ք. ա. VI-IV դդ. բաժանված է եղել երկու՝ XIII և XVIII սատրապությունների միջև[1]: Ըստ այդմ էլ XIII սատրապության կենտրոն էր համարվում Վանը, իսկ XVIII սատրապության կենտրոնը՝ էրեբունի-Արին-բերդը[2]: Հայաստանի վարչական բաժանման հարցը մենք նախկինում քննության առել ենք՝ ցույց տալով, որ XIII սատրապությունը հիմնականում համապատասխանել է Հայկական լեռնաշխարհի տարածքին, իսկ XVIII սատրապությունը տարածվել է Կուր գետի և Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայի միջև[3]: Հետևաբար մեր տեսակետը ելակետային կլինի XIII սատրապության կենտրոնի խնդիրը քննելիս:

Աքեմենյան ժամանակաշրջանի հայտնի հուշարձանները Հայաստանում

Հայաստանի տարածքում հնագիտական պեղումների շնորհիվ հայտնաբերված հուշարձանները թույլ են տալիս համեմատություններ անցկացնել Աքեմենյան ճարտարապետական նմանատիպ հուշարձանների հետ: Այսպես, Աքեմենյան դարաշրջանով է թվագրվում Գյումրի քաղաքից հարավ-արևմուտք՝ Բենիամին գյուղի մոտ գտնվող Դրասխանակերտ ճարտարապետական համալիրը (Ք. ա. V դ. 2-րդ կես)[4], որը զուգահեռներ ունի Սարի-թեփեի և Գումբաթիի համանման պալատների հետ[5]:

---

[*] *Հոդվածը ներկայացվել է 06.07.2019 թ., գրախոսվել է 29.11.2019 թ., ընդունվել է տպագրության 20.12.2019 թ.:*

[1] Տե՛ս Տիրացյան Գ., Արին-բերդի սյունազարդ դահլիճը և սատրապային կենտրոնների հարցը Հայկական լեռնաշխարհում, ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, 1960, N 7-8, էջ 109; նույնի՝ Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. VI դ. վերջ–մ. թ. ա. III դ. վերջ), «Պատմաբանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1981, N 2, էջ 68-84; նույնի՝ Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. VI դար), ՊԲՀ, 1980, N 4, էջ 84-95; Գրեկյան Ե., էրեբունի ամրոցը, «ՊԲՀ», 2018, N 3, էջ 65; Kesecker N. T., The Elamite Version of the Inscription of Xerxes I at Van (XV), «Վէմ» համահայկական հանդես, 2018, N 1, էջ 31:

[2] Տե՛ս Տիրացյան Գ. Ա., Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. VI դ. վերջ – մ. թ. ա. III դ. վերջ), էջ 71; նույնի՝ Города Армении эллинистического времени в свете археологических исследований (Вопросы генезиса, топографии, градостроительной структуры, архитектурного облика), Вестник древней истории, 1979, № 2, с. 161; Тер-Мартиросов Ф., Армения в составе империи Ахеменидов, Армения-Иран: История. Культура. Современные перспективы взаимодействий, Сборник статей, Москва, 2013, с. 109, 112; Beikzadeh S., Ghadim F. I., Achaemenid Architecture in South Caucasus and the Black Sea Cultural Basin, Tüba-Ar, Vol. 20, Ankara, 2017, p. 139; Tarhan T. M., Median and Achaemenid Periods at Tušpa, in: The Achaemenid Impact on Local Populations and Cultures in Anatolia (Sixth-Fourth Centuries B.C.), ed. by İnci Delemen, Istanbul, 2007, p. 120; Dan R., From the Armenian Highland to Iran. A Study on the Relations between the Kingdom of Urartu and the Achaemenid Empire, Serie Orientale Roma, Nuova Serie 4, Roma, 2015, pp. 11, 13.

[3] Տե՛ս Հարությունյան Բ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1999, N 1-12, էջ 45-114; Խորիկյան Հ., Հայաստանը և Այսրկովկասը Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումներում (պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն), Ե., 2014, գլ.Բ:

[4] Տե՛ս Գրեկյան Ե., Աքեմենյան տերությունը, «Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն», խմբ. խորհուրդ՝ Ռ. Սաֆրաստյան և ուրիշ., հտ. I, Հին շրջան, Ե., 2013, էջ 337, 341; Тер-Мартиросов Ф., Армения в составе империи Ахеменидов, с. 107-108; Вергазов Р. Р., Официальный стиль Ахеменидов и его отражение в искусстве северных сатрапий на материале архитектуры, Проблемы истории, филологии, культуры, Магнитогорский государственный технический университет им. Г. И. Носова, 2017, 2, с. 301.

[5] Տե՛ս Knauss F., Ancient Persia and the Caucasus, Iranica Antiqua, Vol. XLI, 2006, p. 100.

Արգիշտիխինիլին (ներկայիս Արմավիրը) Աքեմենյան ժամանակաշրջանում կորցրել էր իր նախկին կարևոր նշանակությունը, սակայն այստեղ ևս հայտնաբերվել են նյութական մշակույթի որոշ իրեր (օրինակ՝ թասեր, անոթների կափարիչներ)[1], որոնք թվագրվում են Աքեմենյան կամ էլ հելլենիստական դարաշրջանով: Հայտնաբերվել են նաև էլամերենով սեպագիր արձանագրություններ, որոնք թվագրվում են Ք. ա. VI դ. առաջին կեսով կամ V դարով[2] և Գիլգամեշի էպոսի հետ ոչ մի կապ չունեն[3], ինչպես կարծում էին նախկինում[4]: Այդուհանդերձ դատելով էլամերեն տեքստերի՝ տարակարծությունների տեղիք տվող ընթերցումներից՝ կարելի է ենթադրել, որ Արմավիրում եղել են պարսիկ կառավարիչներ, իսկ էլամերենը եղել է վարչական գրագրության լեզու[5]: Ըստ էության, Արմավիրում հավաքվում էր շրջակա տարածքներից հավաքվող հարկը, իսկ Արմավիրի կառավարիչը համապատասխանում էր պարսկական **frataraka*-ին[6], որը սատրապից ավելի ցածր աստիճանի վրա էր գտնվում: Այս իրողությունը, թերևս, ցույց է տալիս, որ Արմավիրը չէր կարող սատրապական կենտրոն[7] լինել և, հավանաբար, իր նշանակությամբ համապատասխանում է Հայաստանում Քսենոփոնի հիշատակած սատրապական պալատին[8]:

Առ այսօր վիճելի է նաև Արմավիրում սյունազարդ դահլիճն ուշ ուրարտական կամ Աքեմենյան ժամանակաշրջանով թվագրելը[9]: Սակայն առավել հավանական է դահլիճն Աքեմենյան դարաշրջանով թվագրելը[10]:

Հավելենք նաև, որ Աքեմենյան ժամանակաշրջանում Արմավիրում եղել է տաճարային կենտրոն, և պատահական չէ, որ Արմավիրի պաշտամունքային նշանակությունը պահպանվում էր նաև հետաքեմենյան շրջանում[11]: Ըստ ընդունված տեսակետի՝ Արմավիրը Ք. ա. 331 թվականի Գավգամելայի ճակատամարտից հետո հռչակվում է Երվանդունիների նորաստեղծ թագավորության մայրաքաղաք[12]:

Ինչ վերաբերում է էրեբունի ամրոցին, ապա Աքեմենյան շրջանով է թվագրվում Խալդի աստծո տաճարին կից 12 սյուներով սրահի ընդարձակումն ու վերածումը 30 սյուներով խոշոր դահլիճի՝ «ապադանա»-ի: Վերջինս կառուցվել է Պերսեպոլիսի պալատական ճարտա-

---

[1] Տե՛ս Аракелян Б. Н., О некоторых результатах археологического изучения древнего Армавира, ՊԲՀ, 1969, N 4, էջ 157-174; Тирацян Г. А., Золотая пектораль из Армавира (Армения), Советская археология, Москва, 1968, № 4, с. 197; նույնի՝ Հայաստանի նյութական մշակույթը մ. թ. ա. VI-IV դարերում, ՊԲՀ, 1969, N 4, էջ 148; Կարապետյան Ի. Ա., Արմավիրի խեցեգործության մի նոր տարատեսակ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետև՝ ԼՀԳ), 1973, N 11, էջ 68-73; նույնի՝ «Հայաստանի նյութական մշակույթը մ. թ. ա. VI-IV դդ.», Ե., 2003, էջ 11:

[2] Տե՛ս Knauss F., Ancient Persia and the Caucasus, pp. 100, 102.

[3] Տե՛ս Vallat F., La lettre élamite d'Arménie, Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie 87 (այսուհետև՝ ZA), 1997, pp. 258–270.

[4] Տե՛ս Дьяконов И. М., Янковская Н. Б., Эламский диалог Гильгамеша и Сидури и другие эламские тексты из Аргиштихинеле (Армавир), «ՊԲՀ», 1989, N 2, էջ 55-62:

[5] Տե՛ս Koch H., Elamisches Gilgameš-Epos oder doch Verwaltungstäfelchen?, ZA 83, 1993, SS. 219-236.

[6] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 230:

[7] Տե՛ս Beikzadeh S., Ghadim F. I., Achaemenid Architecture in South Caucasus, p. 138.

[8] Տե՛ս Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Ե., 1970, էջ 93:

[9] Տե՛ս Herles M., Achaemenids and the Southern Caucasus, in: Bridging Times and Spaces, Festschrift in Honour of Gregory E. Areshian on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday, ed. by P. S. Avetisyan and Y. H. Grekyan, Oxford, 2017, p. 138. Տեղին է նշել, որ այս ուսումնասիրողը լավ չի պատկերացնում Աքեմենյան դարաշրջանի Հայաստանի պատմությունն ու պատմական աշխարհագրությունը՝ Հայաստանի սատրապության տարածքից դուրս թողնելով Վանա լճի ավազանը, այսինքն՝ տուրք է տալիս հայ ժողովրդի կազմավորման՝ դարն ապրած տեսություններին: Նույնիսկ սկզբնաղբյուրներին վերագրում է տեղեկություններ, որոնք չեն համապատասխանում իրականությանը: Օրինակ, իբր Քսենոփոնը Օրոնտասին համարել է Արևելյան Հայաստանի սատրապության կառավարիչ, այն դեպքում, երբ Քսենոփոնը բառացիորեն Օրոնտասին հիշատակում է որպես ամբողջ Հայաստանի տիրակալ: Տե՛ս Քսենոփոն, Անաբասիս, էջ 81:

[10] Տե՛ս Тер-Мартиросов Ф., К стратиграфии Армавирского холма, ԼՀԳ, 1974, N 1, էջ 62, 65; նույնի՝ Типология колонных сооружений Армении Ахеменидского периода, Գիտական աշխատություններ, III, Գյումրի, 2001, էջ 16; Вергазов Р. Р., Официальный стиль в искусстве Ахеменидского Ирана и художественная жизнь северных провинций империи, Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения, на правах рукописи, Москва, 2018, с. 278-279.

[11] Տե՛ս Կրկյաշարյան Ս., Դիտողություններ հին հայկական տաճարային քաղաքների առաջացման մասին, ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր, 1963, N 9, էջ 55; Тирацян Г. А., Города Армении эллинистического времени, с. 161.

[12] Տե՛ս Тирацян Г. А., Города Армении эллинистического времени, с. 164.

ռապետության ոճով՝ համեմատության որոշակի եզրեր ունենալով նաև Կյուրոս Բ-ի՝ Պասարգադայի պալատի հետ[1]: Էրեբունիի միջնաբերդում երկու նոր, այսպես կոչված, «Հրո մեծ և փոքր» տաճարների կառուցումը ևս Աքեմենյան շրջանով է թվագրվում և, հավանաբար, կապված է Քսերքսեսի կրոնական բարեփոխման հետ[2]: Ըստ էության, ամրոցի վերնախավը փոխշփումների մեջ է եղել Աքեմենյաններին հպատակ այլ երկրների հետ, ինչի մասին վկայում են հայտնաբերված մ. թ.ա. V դարի միլեթյան երկու դրամները, մ. թ.ա. V–IV դարերով թվագրվող արծաթյա պտյակները[3]: Ուշագրավ է, որ Էրեբունու ապադանայի հետ մարական սյունազարդ դահլիճների հետ ունեցած զուգահեռները, շինարարական տեխնիկան, ինչպես նաև Աքեմենյան ճարտարապետությանը բնորոշ սյունախարիսխների բացակայությունը հուշում են, որ սյունասրահը կառուցվել է ուրարտական տերության անկումից հետո՝ մինչև Հայաստանում Աքեմենյան գերիշխանության հաստատումը Ք. ա. մոտ 600 թվականին, այսինքն՝ մարական (օրինակ, Գոդինթեփե II-ի 30 սյուներից կազմված դահլիճի հետ զուգահեռները[4]) կամ, այսպես կոչված, «վաղ հետուրարտական» շրջանում[5]: Չնայած այս մոտեցումը լրացուցիչ հիմնավորումների կարիք ունի, այնուհանդերձ նոր տեսակետը հետաքրքիր է, քանի որ Էրեբունիի նշանակությունը Հայաստանի համար կարևոր էր նաև մարական դարաշրջանում:

Հայաստանում սատրապական կենտրոնի կամ կենտրոնների[6] հարցը քննարկելիս չպետք է մոռանալ, որ Աքեմենյան արքաների նստավայրերից երկուսը՝ Սուզան և Էկբատանան, համապատասխանաբար հին թագավորություններ Էլամի և Մարաստանի մայրաքաղաքներն էին, հետևաբար Սատրապական Հայաստանի կենտրոնն Աքեմենյանների համար կարող էր լինել Ուրարտուի հին մայրաքաղաք Տուշպա-Վանը: Այս վերջին հանգամանքը հավանական է այն առումով, որ Դարեհ Ա-ի որդի Քսերքսեսն է հոր թողած քարին գրել տալիս եռալեզու սեպագիր արձանագրությունը: Դարեհ Ա-ն հենց այնպես չէր կարող անհայտ վայրում արձանագրության քար թողնել, որի բովանդակությունն անկասկած այլ կլիներ, եթե Դարեհ Ա-ն հասցներ ավարտել արձանագրության տեքստը: Բացառված չէ, որ արձանագրությունը պետք է խորհրդանշեր Դարեհ Ա-ի հաղթանակը գահի համար մղված պայքարում, իսկ Հայաստանում պարսից արքայի բանակները հինգ ճակատամարտեր էին տվել ապստամբների դեմ: Ամեն դեպքում, Դարեհ Ա-ի արձանագրությունը, ինչպես որ հայտարարվում է Բեհիսթունի արձանագրությունում[7], պետք է խորհրդանշեր վերջինիս կողմից իր թագավորության պահպանումը և ստի վերացումը:

Անդրադառնանք նաև մի հարցի, որը վերջին տարիներին իր վրա է սևեռել բազմաթիվ ուսումնասիրողների ուշադրությունը: Խոսքը վերաբերում է Կուրի աջափնյակին գտնվող

---

[1] Տե՛ս Տիրացյան Գ. Ա., Արին-բերդի սյունազարդ դահլիճը, էջ 106-108; նույնի՝ «Ուրարտական քաղաքակրթությունը և աքեմենյան Իրանը», «ՊԲՀ», 1964, N 2, էջ 150; Вергазов Р. Р., Типология дворца-ападаны в классической архитектуре ахеменидского Ирана: проблема происхождения и развития, “Актуальные проблемы теории и истории искусства”, Санкт-Петербургский государственный университет, 2016, № 6, с. 28; նույնի՝ “Официальный стиль Ахеменидов”, с. 299.

[2] Տե՛ս Տիրացյան Գ. Ա., Հայաստանի նյութական մշակույթը մ. թ. ա. VI-IV դարերում, էջ 151:

[3] Տե՛ս Գրեկյան Ե., Աքեմենյան տերությունը, էջ 340; նույնի՝ Էրեբունի ամրոցը, էջ 63, 65; Ստրոնախ Դ., Էրեբունու արծաթյա պտյակները նոր լույսի ներքո, «ՊԲՀ», 2010, N 3, էջ 180-197: Տե՛ս նաև Տիրացյան Գ. Ա., Արին-բերդի սյունազարդ դահլիճը, էջ 103; Կարապետյան Ի. Ա., Հայաստանի նյութական մշակույթը, էջ 10-11; Трейстер М. Ю., Клад серебряных ритонов ахеменидского круга из Эребуни, “Scripta antiqua. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры”, том 3, Москва, 2013, с. 343-424.

[4] Տե՛ս Вергазов Р. Р., Официальный стиль в искусстве Ахеменидского Ирана и художественная жизнь северных провинций империи, с. 277.

[5] Տե՛ս Գրեկյան Ե., Էրեբունի ամրոցը, էջ 64:

[6] Աքեմենյան դարաշրջանում մասնակիորեն վերակառուցված մյուս հուշարձաններին՝ Օշական, Օղլանկալա (մանրամասն տե՛ս Вергазов Р. Р., Официальный стиль в искусстве Ахеменидского Ирана и художественная жизнь северных провинций империи, с. 275, 279-280), չենք անդրադառնում, որովհետև դրանք համասատրապական կենտրոններ չէին կարող լինել և, ըստ էության, տեղական ազնվականության ներկայացուցիչների համար էին կառուցվում: Օրինակ, նաև Լոռի Բերդի դամբարանադաշտի դամբարաններում 2008 թ. հայտնաբերված իրերը հաստատում են հուշարձանի Ք. ա. VI-V դարերով թվագրումը: Դամբարանները պատկանել են բարձր հասարակության խավի ներկայացուցիչներին, որոնք շրջապատել են իրենց նոր, Աքեմենյան ոճի և արտադրության իրերով, միաժամանակ պահպանելով հինը՝ ավանդականը, ուրարտականը: Մանրամասն տե՛ս Devedjyan S., Hobosyan S., Davtyan R., Post-Urartian tombs of Lori Berd, “Aramazd. Armenian Journal of Near Eastern Studies”, Oxford, Vol. XII, Issue 1, 2018, pp. 109-123:

[7] Տե՛ս Kent R., Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon. 2nd ed., New Haven, 1953, pp. 129-130.

Կարաչամիրլիի՝ Ք. ա. V-IV դարերով թվագրվող ապադանային[1], որը կրկնում է Սուզայի և Պերսեպոլիսի պալատական համալիրները[2]: Վերջինս համարվել է արքայից արքայի ճանապարհային նստավայրերից մեկը, որն օգտագործել են նաև հայոց արքաները: Եթե նման տեսակետը քիչ թե շատ հավանական է, ապա Կարաչամիրլիի՝ Կասպիանեի սատրապի նստավայր լինելու կարծիքը բացարձակապես քննություն չի բռնում[3]: Նշենք, որ Կարաչամիրլիից հյուսիս-արևմուտք՝ ներկայիս Ղազախի մոտ՝ Սարի-թեփե վայրում, գտնվել է Աքեմենյանների պաշտպանական կառույցներից մեկը[4], որը պաշտպանում էր XIII սատրապության հյուսիս-արևելյան սահմանը, այսինքն՝ Աքեմենյանների համար Կուր գետի բնական հզոր ամրագիծը էլ ավելի էր ամրապնդվում գետի աջափնյակի ամրություններով:

Մեր կարծիքով, Կարաչամիրլիի պալատական համալիրը Հայաստանի սատրապի նստավայրն էր սատրապության արևելյան մասում, այնպես, ինչպես Ալթընթեփեն՝ սատրապության արևմտյան մասում, այսինքն՝ և՛ Կարաչամիրլին, և՛ Ալթընթեփեն աշխարհագրական առումով գտնվել են ռազմավարական նշանակություն ունեցող կարևոր վայրերում: Ընդ որում, Կարաչամիրլիի պալատական համալիրը հենց սատրապի, ոչ թե հյուպարքոսի նստավայրերից մեկն էր: Հետևաբար, Կարաչամիրլիի պալատական համալիրը չէր կարող լինել նաև Կուր գետից հյուսիս գտնվող XVIII սատրապության կենտրոններից մեկը. վերջինիս կենտրոններից մեկը հյուսիսային հատվածում, հնարավոր է, գտնվել է ներկայիս Գումբատի գյուղի տարածքում, որտեղ հայտնաբերվել է Աքեմենյան դարաշրջանի հսկայական շինություն, ուր նստում էր պարսից պաշտոնյան[5]: Գումբատիի և Կարաչամիրլիի հնավայրերն ունեն բազմաթիվ շինարարական զուգահեռներ[6] և, ըստ էության, ուղղված էին տերության պաշտպանական համակարգի ամրապնդմանը և հարկահավաքման կենտրոնացմանը:

Ինչ վերաբերում է Ալթընթեփեին, ապա Աքեմենյան դարաշրջանով թվագրվող Ալթընթեփե հնավայրի շինարարական երկրորդ փուլը թույլ է տվել ենթադրել, որ այստեղ գտնվել է XIX սատրապության սատրապի նստավայրը[7], ինչը չի կարող հավանական լինել: Հավանական է, որ այն եղել է Արևմտյան Հայաստան վարչական միավորի հյուպարքոսի նստավայրը կամ էլ սատրապական նստավայրերից մեկը[8], որտեղից պարսիկները փորձելու էին իրենց տիրապետությունը վերահաստատել էթնիկ առումով խայտաբղետ ու կիսանկախ XIX սատրապությունում: Նշենք, որ Արգիշտիխինիլիի սյունազարդ դահլիճի հատակագծումը ակնհայտ նմանություն ունի Ալթընթեփեի բազմասյուն դահլիճի՝ հիպոստիլի հետ[9]: Նշենք նաև, որ Ալթընթեփե II հուշարձանի հիպոստիլը հիմնականում արտացոլում է տեղական ճարտա-

---

[1] Կարաչամիրլիի պալատական համալիրի և հնագիտական նյութի քննությունը մանրամասն տե՛ս Knauss F., Ludwig N., Mehnert G., Sens U., Wicke D., Ein Perserbau auf dem Ideal Tepe bei Karačamirli (Aserbaidschan), ARTA (Achaemenid Research on Texts and Archaeology), Paris, 2, 2007, pp. 1-51 (http://www.achemenet.com/document/2007.002-Knauss.pdf); Knauss F., Ancient Persia and the Caucasus, pp. 97-99; Dan R., From the Armenian Highland to Iran, p. 13.

[2] Տե՛ս Вергазов Р. Р., Официальный стиль Ахеменидов, с. 301.

[3] Մանրամասն տե՛ս Тер-Мартиросов Ф., Маршрут похода Арташеса к Ервандашату, «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, հտ. Գ, Ե., 2014, էջ 56: XI և XV սատրապությունների տեղադրության մասին տե՛ս Khorikyan H., On Location of XI and XV Satrapies of Achaemenid Persia, Historia i Świat, Siedlce, nr 5, 2016, pp. 23-29. Հմմտ. Հակոբյան Ա., Կասպերի և Կասպիանա (Կասպք) մարզի տեղադրության մասին, ԼՀԳ, 1983, N 1, էջ 87-99:

[4] Տե՛ս Knauss F., Ancient Persia and the Caucasus, pp. 96-97. Ըստ Ա. Հակոբյանի բանավոր կարծիքի՝ Սարի-թեփեի բնակավայրը համադրելի է վաղ միջնադարի հայկական աղբյուրների Հնարակերտի հետ:

[5] Տե՛ս Вергазов Р. Р., Официальный стиль Ахеменидов.., с. 303; Knauss F., Ancient Persia and the Caucasus, pp. 89-91.

[6] Տե՛ս Gagoshidze I., South Caucasus and Achaemenids, տե՛ս «Արագածի թիկունքում»: «Հնագիտական հետազոտություններ նվիրված Տելեմակ Խաչատրյանի հիշատակին» ժողովածուում, Ե., 2018, էջ 226-227; Beikzadeh S., Ghadim F. I., Achaemenid Architecture in South Caucasus…, pp. 132-136, 139-142; L'archéologie de l'empire achéménide: nouvelles recherches. Actes du colloque organisé au Collège de France, 21-22 novembre 2003, Persika 6, P. Briant et R. Boucharlat éd., Paris, 2005, pp. 205, 208.

[7] Տե՛ս Քոսյան Ա., Ուրարտական տերության ծայրագավառը (Ալթընթեփեի օրինակով), Խալդյան զորությամբ, «Հոդվածների ժողովածու նվիրված Բ. Պիոտրովսկու 100-ամյակին», Ե., 2010, էջ 24; Summers G. D., Archaeological Evidence for the Achaemenid Period in Eastern Turkey, p. 96. Ալթընթեփե հնավայրի և հատկապես ապադանայի Աքեմենյան այլ զուգահեռների մասին տե՛ս Dan R., From the Armenian Highland to Iran, pp. 14-15.

[8] Տե՛ս Вергазов Р. Р., Официальный стиль Ахеменидов…, с. 300.

[9] Տե՛ս նույն տեղում:

ռապետության ազդեցությունը՝ հիմնված ուրարտական և մարական ժառանգության վրա՝ զուգահեռներ ունենալով նաև Պասարգադայի «նախաապադանայի» սյունազարդ դահլիճների փոխդասավորության հետ[1]:

Սատրապական Հայաստանը՝ պարսից տերության «միկրոկոսմոս»

Աքեմենյան Պարսկաստանի պատմությունն ուսումնասիրելիս պետք է նկատի ունենալ, որ հպատակ երկրներն իրենցից ներկայացնում էին պարսից տերության առանձին «միկրոկոսմոսներ», որոնց վարչական կառավարման համակարգը կրկնում էր կենտրոնական արքունիքի գործառույթները: Հետևաբար, սատրապներն իրենց ենթակայության տակ գտնվող նահանգներում ներկայանում էին իբրև արքայիկներ, որոնք նմանվում էին արքայից արքային և վերջինիս նմանությամբ ունեին սատրապական մի քանի կենտրոններ: Օրինակ, Հայաստանի սատրապն ուներ մի քանի նստավայր, որոնցից էին Ալթընթեփեն, Արին-բերդը, Կարաչամիրլին, Վանը և այլն: Այս առումով, հարկ է նշել, որ անտիկ աղբյուրներում կան տեղեկություններ, ըստ որոնց արքայից արքան տարվա տարբեր ժամանակահատվածներում լինում էր տարբեր նստավայրերում՝ Սուզայում (Սուսա, Շոշ), Բաբելոնում, Էկբատանայում, Պերսեպոլիսում կամ էլ ժամանակ առ ժամանակ Բակտրայում[2]: Վերջին նստավայրի հիշատակությունը ցույց է տալիս, որ Բակտրան կարող էր լինել նաև շրջիկ նստավայրերից մեկը: Հետաքրքիրն այն է, որ բոլոր հիշատակված նստավայրերը հին թագավորությունների կենտրոններ են, հետևաբար Հայաստանի պարագայում կարող ենք եզրակացնել, որ Վանը նույնպես, գոնե սկսած Կյուրոս Բ-ից մինչև Դարեհ Ա, համարվել է սատրապական նստավայր, որտեղ էլ մնացել էր Դարեհ Ա-ի արձանագրության համար պատրաստած քարը: Մյուս կողմից էլ Քսերքսեսի կողմից երեք լեզուներով՝ հին պարսկերեն, էլամերեն և բաբելոներեն, արձանագրության տեքստի պատրաստումը ցույց է տալիս, որ Վանը շարունակում էր Աքեմենյանների համար համարվել արքայական/սատրապական նստավայր: Կարծում ենք, որ Վանի հոգևոր-մշակութային նշանակությունը պահպանվում էր նաև հայոց սատրապների կողմից, որոնք հիմնականում միաժամանակ թագավորներ էին[3]: Պատահական չէ, որ Երվանդունիներ-Օրոնտասների անունը կրող աշխարհացույցյան Երուանդունիք գավառը գտնվում էր Վան քաղաքն ընդգրկող Տոսպ գավառից հարավ-արևելք:

Ստորև մեր թարգմանությամբ մեջբերենք Վանի արձանագրությունը հին պարսկերենից և պատասխանենք որոշ հարցադրումների. «*Ահուրամազդան մեծ աստված է, աստվածներից մեծագույնը, երկրի արարիչը, երկնքի արարիչը, մարդու արարիչը, երջանկության արարողը մարդու համար, ով Քսերքսեսին դարձրեց թագավոր, բոլորի միակ թագավորը, բոլորի միակ տիրակալը:*

Ես Քսերքսեսն եմ, մեծ արքան, արքայից արքան, բոլոր տեսակի [ծագման] բազում մարդիկ (ունեցող) երկրների արքան, այս հեռավոր և ընդարձակ մեծ երկրի թագավորը, Դարեհ արքայի որդին, Աքեմենյան:

Քսերքսես արքան ասում է. «Դարեհ արքան, իմ հայրը, Ահուրամազդայի ողորմածությամբ շատ լավ (շինություններ) կառուցեց, և այս որմնախորշը հրամայեց փորել, բայց քանի որ չգրեց արձանագրություն, ես հրամայեցի փորագրել այս արձանագրությունը»:

Թող Ահուրամազդան մյուս աստվածների հետ պաշտպանի ինձ, և իմ թագավորությունը, և ինչ կառուցել եմ»[4]:

---

[1] Տե՛ս Вергазов Р. Р., Официальный стиль в искусстве Ахеменидского Ирана и художественная жизнь северных провинций империи, с. 273-274.

[2] Տե՛ս Dio Chrysostom, with an english translation by J. W. Cohoon, Vol. I, London-Cambridge-Massachusetts, 1949, Loeb Classical Library, The Sixth Discourse: Diogenes, or on Tyranny, 6.1, p. 251. Պարսից արքաների նստավայրերի մասին մյուս սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները մանրամասն տե՛ս Tuplin C., The Seasonal Migration of Achaemenid King: A Report on Old and New Evidence, in: Achaemenid History XI, Leiden, 1998, pp. 64-66.

[3] Տե՛ս Քսենոփոն, Անաբասիս, էջ 75, 81; Խորիկյան Հ., Հայաստանը և Այսրկովկասը, էջ 58-59:

[4] Kent R., Նշվ. աշխ., էջ 152-153; “Les inscriptions de la Perse achéménide” traduit du vieux perse, de l’élamite, du babylonien et de l’araméen, présenté et annoté par Pierre Lecoq, Paris, 1997, pp. 263-264; Corpus des Inscriptions Royales en Elamite Achemenide, par François Vallat, Thèse présentée pour l'obtention du Doctorat de IIIe cycle, Paris, 1977, pp. 218-220. Հմմտ. նաև Սանտալճեան Յ. Վ., Ասորեստանեայ եւ Պարսիկ սեպագիր ար-

Նշենք, որ Վանի արձանագրությունը բովանդակային կառուցվածքով և կաղապարային ձևով համապատասխանում է Դարեհ Ա-ի և Քսերքսեսի այլ արձանագրություններին, օրինակ, Դարեհ Ա-ի Նաղշե-Ռոստամի (=DNa, տող 1-4, 11-3), էլվենդի (=DE, տող 12-9), Քսերքսեսի Պերսեպոլիսի (=XPa, տող 1-6, 6-11; XPb, տող 27-30) արձանագրություններին[1] և այլն: Անկասկած, Վանի արձանագրությունը պետք է դիտարկվի Քսերքսեսի կրոնական բարեփոխման համատեքստում, հետևաբար Ուրարտուի հին մայրաքաղաքն Աքեմենյան շրջանում մնում էր սատրապական կենտրոն, որտեղ իր արձանագրությամբ Քսերքսեսն Ահուրամազդայի պաշտամունքը պարտադրում էր նաև Հայաստանին[2], հատկապես, եթե նկատենք, որ իրանական ազդեցությունը Հայաստանի տարածքում զգալի էր[3]: Վանի մշակութային-կրոնական նշանակությունն անկասկած պահպանվում էր նաև Ք. ա. V դարի առաջին կեսին, և հնարավոր է, որ Հայաստանի սատրապ-թագավորները թաղվում էին Վանում, ինչի մասին վկայում են Աքեմենյան ժամանակաշրջանով թվագրվող որոշ ժայռափոր դամբարաններ[4] (այսպես կոչված «Փոքր Խոռխոռը», որը նմանություններ ունի Դարեհ Ա-ի Նաղշե-Ռոստամի ժայռափոր դամբարանի հետ)[5], ինչպես որ հետագայում Պերսեպոլիսը դարձավ թագավորների թաղման վայր: Այս արձանագրության հետևանքը էրեբունիի միջնաբերդում «Հրո մեծ և փոքր» տաճարների կառուցումն էր, ինչը խորհրդանշում էր դևերի, այսինքն՝ հին աստվածների դեմ պայքարը:

Վանի արձանագրությամբ Քսերքսեսը կրկին հաստատում էր իր գերակայությունը տերության հյուսիսային շրջանների՝ տոպարքիայի նկատմամբ, որի կենտրոնը Վանն էր, ինչպես Սարդեսն էր տերության արևմտյան կողմի կենտրոնը: Անկախ նրանից, որ Վանում առկա է Աքեմենյանների ժամանակաշրջանի հնագիտական նյութի պակասություն[6], այդուհանդերձ արձանագրության առկայությունը խոսում է Վանի սատրապական կենտրոն լինելու մասին: Վանի եռալեզու ժայռափոր արձանագրությունը բուն Իրանի սահմաններից դուրս անկասկած վկայում է Հայաստանի կարևոր նշանակության մասին[7]:

Որպես Աքեմենյան տերության մանրակերտ՝ Սատրապական Հայաստանը կրկնելու էր Աքեմենյանների կենտրոնական կառավարման վարչակարգը, հետևաբար բազմաթիվ նստավայր-մայրաքաղաքներ ունեցող պարսից արքաների նման Հայաստանի սատրապները (թագավորները) ևս ունեին տարբեր նստավայրեր, սակայն ինչպես Պերսեպոլիսն էր պարսից արքայի գլխավոր մայրաքաղաքը, այնպես էլ Վանն էր Հայաստանի սատրապի նստավայրը: Միաժամանակ հարկ է ուշադրություն դարձնել այն հետաքրքիր հանգամանքին, որ Աքեմենյան արքայատոհմի նստավայրերի՝ Սուսայի, Բաբելոնի, էկբատանայի, Պերսեպոլիսի կամ էլ Բակտրայի շարքում գայթակղիչ և հավանական է Վանը ևս համարել Աքեմենյանների (գոնե մինչև Քսերքսես) նստավայրերից, քանի որ Վանը նշված քաղաքների հետ միասին հնագույն քաղաքակրթություններից մեկի կենտրոնն էր, իսկ Աքեմենյան դարաշրջանի իրանական մշակույթն ուրարտական քաղաքակրթությունից շատ բան ժառանգեց:

Սատրապական Հայաստանն Աքեմենյանների համար կարևոր էր նաև տերության մայրամուտին, երբ Հայաստանի սատրապ էր նշանակվել ապագա թագավոր Դարեհ Գ-ն: Չնայած փաստերի բացակայությանը՝ հնարավոր է մտածել, որ Աքեմենյան սատրապի նստավայրը կարող էր լինել միայն Վանը, որտեղ նրա նախնին արձանագրություն էր թողել: Բացառված չէ, որ Դարեհ Ա-ի արձանագրությունը խորհրդանշում է Հայաստանի ենթարկումը

ձանագրութիւնք, Վիեննա, 1901, էջ 224-226; Մովսիսյան Ա., Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը, Ե., 2003, էջ 188-189:

[1] Տե՛ս Kent R., Նշվ. աշխ., էջ 137, 147, 148:

[2] Տե՛ս Дандамаев М. А., Луконин В. Г., Культура и экономика древнего Ирана, Москва, 1980, с. 341.

[3] Տե՛ս Քսենոփոն, Անաբասիս, էջ 98: Հազիվ թե պարսիկների մոտ երկարատև զինվորական ծառայության մեջ գտնվող հույն վարձկանները պարսկերենը շփոթեին հայերենի հետ:

[4] Ժայռափոր դամբարաններում թաղվելն ինքնին նշանակում էր, որ գործ ունենք արդեն զրադաշտական հավատալիքների հետ (տե՛ս Бойс М., Зороастрийцы: Верования и обычаи, пер. с англ. и прим. И. М. Стеблин-Каменского, Санкт-Петербург, 1994, с. 69, 76), հետևաբար, բացառված չէ, որ Վան քաղաքում՝ որպես վարչական կենտրոն, զրադաշտականության ազդեցությունն ուժեղ էր:

[5] Տե՛ս Tarhan T. M., Median and Achaemenid Periods at Tušpa, pp. 122-123; Вергазов Р. Р., Официальный стиль в искусстве Ахеменидского Ирана и художественная жизнь северных провинций империи, с. 274-275.

[6] Տե՛ս Dan R., From the Armenian Highland to Iran, p. 13.

[7] Հմմտ. Herles M., Achaemenids and the Southern Caucasus, p. 137.

պարսիկներին, և արձանագրության վայրն ինքնին կապվում է երկրի վարչական կենտրոնը Արմավիրից Վան տեղափոխելու և հայոց թագավոր-սատրապի փոփոխության հետ:

Հետաքրքիր է նաև, որ Դարեհ Գ-ն, Գավգամելայի ճակատամարտում պարտվելով, փախչում է դեպի հյուսիս՝ ճանապարհն ուղղելով հայկական լեռներով (իմա՛ Դասն և Նպատական լեռներով) դեպի Մարաստան[1]: Խնդիրն այն է, թե ինչու Դարեհ Գ-ն պետք է փախչեր Մարաստան Հայաստանի հարավային սահմաններով: Հավանաբար, խուճապի մատնված Հայաստանի նախկին սատրապը փրկության առաջին ապաստանը տեսել է Հայաստանում, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով փախուստի երթուղին ուղղել է դեպի Մարաստան: Դիոդորոս Սիկիլիացին գրում է, որ Դարեհն Արբելայի ճակատամարտում պարտվելուց հետո փախչելով դիմեց վերին սատրապությունները[2], որոնցից մեկը Հայաստանն էր: Պատմիչի հետագա տեղեկությունները թույլ են տալիս որոշ եզրակացություններ կատարել: Էկբատանայում Դարեհը հավաքում է պատերազմից փրկվածներին և զինում անզեններին: Միաժամանակ «մոտակայքում բնակվող ցեղերից նա զինվորներ պահանջեց և Բակտրիայի և վերին սատրապությունների սատրապների և զորավարների մոտ հրեշտակներ ուղարկեց, կոչ անելով նրանց հավատարիմ մնալ իրեն»[3]: Ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները[4], վերին սատրապություններից մեկը՝ Հայաստանը, մերժեց օգնել Դարեհին:

Նշենք, որ, մեր կարծիքով, Աքեմենյան տերության մայրամուտին Սատրապական Հայաստանի տնտեսական, կրոնական, մշակութային կենտրոնն Արմավիրն էր, որը Ք. ա. 331 թվականից հետո կրկին դառնում է նորանկախ Հայկական պետության ռազմա-քաղաքական կենտրոնը[5]: Անկասկած, Արմավիրի նշանակությունը պետք է կարևոր լիներ նաև Աքեմենյանների օրոք, ինչի մասին վերևում նշել ենք: Արմավիրի մայրաքաղաք դառնալու ակտն ինքնին նշանակելու էր, որ Արմավիրից առաջ Աքեմենյան սատրապություն հանդիսացող Հայաստանի վարչական կենտրոնը պետք է այլ վայրում եղած լիներ. խոսքը վերաբերում է Վանին: Մյուս կողմից էլ Երվանդունիները, Արմավիրը կրկին մայրաքաղաք դարձնելով, վերականգնում էին Հայաստանի՝ մինչ աքեմենյանները գոյություն ունեցող քաղաքական կարգավիճակը, այսինքն՝ անկախ պետականությունը: Համեմատության համար նշենք, որ պայմանականորեն Արմավիրը Սատրապական Հայաստանի համար ունեցել է տնտեսական այն նույն նշանակությունը, ինչ Աքեմենյանների համար եղել է Սուզան: Ըստ էության, Ք. ա. 522-521 թթ. հայերի հակապարսկական ապստամբությունից հետո մինչև Ք. ա. 330-ական թթ. Արմավիրն այլևս Հայաստանի մայրաքաղաքը չէր:

Այսպիսով, կատարված քննությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Սատրապական Հայաստանի վարչական կենտրոնը (մայրաքաղաքը) Վան քաղաքն էր, որը, հավանաբար, նաև Աքեմենյան արքայից արքաների նստավայրերից մեկն էր:

Оганнес Хорикян, К ВОПРОСУ О ЦЕНТРЕ САТРАПСКОЙ АРМЕНИИ. До сих пор остается спорным вопрос о центре Сатрапской Армении во времена ахеменидской эпохи. Исследования последних лет показывают, что в VI-IV веках до н. э. Армения не была разделена на две-XIII-ую и XVIII-ую сатрапии. XIII-ая сатрапия соответствовала Армении, а XVIII-ая сатрапия распространялась между рекой Курой и Большим Кавказским хребтом.

В статье показано, что административным центром (столицей) Сатрапской Армении был город Ван, который, вероятно, был одной из резиденций ахеменидских царя царей.

Что касается того, что Армавир был сатрапским центром Армении, то после 331 года до н. э. он вновь становится военно-политическим центром независимого армянского государства. Армавир для Сатрапской Армении имел такое же экономическое значение, что и Сузы для Ахеменидов.

---

[1] Տե՛ս Խորիկյան Հ., Հայաստանը և Այսրկովկասը, էջ 46:

[2] Տե՛ս Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Կրկյաշարյանի, Ե., 1985, էջ 97:

[3] Տե՛ս նույն տեղում:

[4] Տե՛ս մեր աշխատանքում՝ Խորիկյան Հ., Ալեքսանդր Մակեդոնացին և Հայաստանը, Հայագիտության հարցեր հանդես, 2017, N 3, էջ 154-160:

[5] Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1971, էջ 514, 518:

Ключевые слова: Сатрапская Армения, сатрапский центр, Ван, Эребуни, Армавир, ападана, Дарий I, Ксеркс I, Ванская надпись Ксеркса, Ервандуни.

Hovhannes Khorikyan, ON THE ISSUE OF THE CENTRE OF SATRAPIC ARMENIA. In the era of Achaemenid domination the issue of the centre of Satrapic Armenia continues to be a controversial issue even nowadays. Recent studies show that Armenia was not divided into two Satrapies: XIII and XVIII during VI-IV BC. XIII Satrapy corresponded to Armenia, and XVIII Satrapy stretches between the Greater Caucasus and the River Kur.

In the article we showed that the administrative center (capital city) of Satrapic Armenia was the city of Van, which was probably also one of the residences of Achaemenid king of kings.

As for Armavir being the center of the Satrapy, after 331 BC it again becomes the military-political centre of the newly independent Armenian State. Armavir had as vital economic importance to Satrapic Armenia, as did Susa to Achaemenids.

Key words: Satrapic Armenia, Satrapic Centre, Van, Erebuni, Armavir, Apadana, Darius I, Xerxes I, Xerxes I's inscription in Van, Ervanduni.